

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 14, Issue 2, No. 54, Summer 2022

[10.22108/RPLL.2022.130042.1948](https://doi.org/10.22108/RPLL.2022.130042.1948)

(Research Paper)

The Need to Re-correct the Quatrains of Abu al-Wafa Kharazmi

Ahmad Alizadeh¹

Abstract

Khajeh Abu al-Wafa Kharazmi (d. 835AH), is one of the poets and gnostics of the second half of the eighth century and the first half of the ninth century. The purpose of this study is to review quatrains of Abu al-Wafa Kharazmi edited by Beheshti Shirazi, their quality of correction and authentication attributed to him. The research method in this study is fundamental-theoretical and comparative citation to valid gnostic, literary, and historical sources. The accuracy of the quatrains and their authenticity have been examined by referring to authentic literary and historical texts, memoirs, anthologies, selected poems, divans of contemporary poets of Abu al-Wafa Kharazmi before and sometimes after him, and another manuscript of the poet's quatrains recording. Also, the inaccuracies of quatrains in misdiagnosis of the format of poems in the quatrains of Abu al-Wafa Kharazmi are shown. Lack of accurate tracing and search of quatrains in other authoritative literary and historical texts, as well as definitive attribution of some wandering quatrains (attributed to several poets) to Abu al-Wafa Kharazmi by the editor, are among the causes of these mistakes. In this study, an attempt has been made to help the esteemed editor by carefully recording the quatrains and identifying that of other poets in the quatrains of Abu al-Wafa Kharazmi. In the following editions, he tried to refine the quatrains more precisely to provide a more complete and trim text than the quatrains of this poet to its corrected text to be considered in the historical course of Persian quatrain study. Other important factors in the occurrence of these errors and confusions are the inaccuracy and little knowledge of the scribes, and the editor misconception. Several quatrains from the poems of twenty poets of the second to ninth centuries have been mistakenly mixed in the quatrains of Abu al-Wafa Kharazmi by mistakes of scribes and editors. Because scientific research requires accurate texts, it is necessary to carefully review the poet's quatrains in terms of the quality of correction and authenticity of the poems.

Introduction

Khajeh Abu al-Wafa Kharazmi (b. 757, d. 835 AH) known as Pir-e- Fereshteh, is one of the hierarchs of the Kobraviyye dynasty, one of the poets, gnostics, and artists of the time of Amir Teymour Gurkani (r. 771-807 AH) and his son Shahrukh ibn Teymur (r. 807 to 850 AH). Jami has considered him a mate and disciple of Abu al-Fath, the son of Bahal-din Kobra. Navai writes in his *Majma' al-Bihar* that: "He was one of the large saints, he considered the sciences of appearance and truth to be very good and beautiful, and he was unique in the science of periods and sources related to him, Abu al-Wafa is considered to be sheikh and the master of Taj al-Din/Kamal al-Din Hussein Kharazmi (d. 840 AH), the commentator of Rumi's couplet, known as Jawaheer al-Asrar and Zawaher al-Anwar. This is a matter of the content of *Yanbu al-Asrar fi Nasaih al-Abrar*,

¹ Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Payam Noor University, Miandoab Branch, West Azerbaijan, Iran (Corresponding Author Email: a.alizadeh@pnu.ac.ir) 2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

it is quite clear. He is credited with composing several treatises on Sufism, music, and cabala sciences, among these, the treatise of *Kanz al-Jawahir*, which apparently contained the poet's quatrains, is more famous.

(-Wafa was also famous for composing quatrains and strophe-mmmmmi tttt ry (Nffiii 1984, p. 321). The author of *Majalis al-Oshshaq* believes that Abu al-Wafa had relations with Abdul Qadir Maraghei in music (Gazorgahi, 1996, p. 220). Most of the sources related to him are enough to introduce him briefly and mention some of his quatrains. The author of *Habib Al-Seyar* has recorded his death in the months of the year 835AH and his burial place in Kharazm province (Khandmir, 1983, p. 8-9). Zabihullah Safa in his book the *History of Literature in Iran* has also mentioned the treatise *Lobb al-Lobab* among the works of Abu al-Wafa (Safa, 1989, p. 84). The purpose of the present study is to investigate the poet's quatrains in terms of recording quality and their documentation in attributing to the poet based on valid literary and historical texts. In the introduction, the editor did not provide information about the quality, appearance, and content of the manuscripts he used. The editor has been satisfied without any criticism and critical opinion in introducing the poet and his conditions and poems, quoting only the contents of memoirs and historical and literary books.

Materials and Methods

In this study, the quality, accuracy, and correctness of the recording of poems and their authenticity in attributing to Abu al-Wafa Kharazmi have been studied using a fundamental-theoretical approach by referring to valid literary, gnostic, and historical texts. Based on the memoirs, anthologies, divans, and poetic and written prose treatises of other poets, the poems of other poets are attributed to him and the recording and printing errors of quatrains have been determined.

Discussion of Results and Conclusions

Studies and evaluations related to the critique of corrected texts are among common methods in the linguistic and content examination of literary works. Criticism of corrected texts is very important in literary research in terms of the quality of poetry recording, the richness of the introduction, the advantage of the commentaries, having guide indexes, and being the authentic source of the corrected sources. It is very important in literary research and studies since without such evaluations, it would not be possible to present an authentic and revised text of a poet's poems. Due to the inaccuracy and little knowledge of the scribes, as well as the obvious inaccuracies of the esteemed editor in correctly recognizing the format of the poems and also entering the poems of about twenty other poets in it, Abu al-Wafa Kharazmi's quatrains need to be reviewed, edited, and re-rrr rctāāāt eemmttt ee tttt rii//// ttt g t rrrr ssff ttrrr tttt vvv٢ ١ll ii).. rr fr((tddd body of quatrains.

The poems that do not have the form of quatrains should be distinguished from the quatrains. The poems of the poets and mystics found in the quatrains of Abu al-Wafa Kharazmi are related to the poets and mystics of the second to ninth centuries. Lack of availability of complete manuscripts, date and close time to the poet's life, correct reliance on confusing manuscripts, inaccuracy and low knowledge of the scribes of poet's quatrains, excessive adherence to the manuscripts he uses, failure to trace the wandering quatrains in other authoritative literary and historical texts and their false acceptance, and including them in the collection of the poet's quatrains can be the causes of these confusions. In addition, not searching for quatrains attributed to Abu al-Wafa al-Kharazmi in anthologies, selected poems, and manuscript texts in the form of photographs or type settings characters are not ineffective in causing these errors.

Clumsy extraction of some quatrains from the works of the poet's disciple (Hussein Kharazmi), such as Sharh e-Fusus al-Hekam, Yanbu al-Asrar, and Jawahar al-Asrar and their acceptance as Abul-Wafa's definite quatrains are also important in the occurrence of these errors. Until the discovery of Abu al-Wafa's treatise *Kanz-al-Javaher/Nasr-al-Javaher*, which, according to most memoirs, contains the poet's quatrains, it can be said that the corrected version of Beheshti Shirazi is not complete. Also, the difference between the editions of Mayel Heravi, Beheshti Shirazi, and the library manuscript of the Islamic Consultative Assembly confirms that there are other manuscripts of the poet's quatrains in other libraries that the editor has not had access to.

Keywords: Authenticity, Text Criticism

References

1. Abedi, M. (Ed.) (1982). *Noruddin Abdolrahman Jami's nafahat al-ons fi hazrat al-quds*. Fourth Edition. Tehran: Ettelaat Publication.
2. Abu Mahboub, A. (Ed.) (2001). *Owhadoudin Kermani's divan-e-rubaiyyat*. Second Edition. Tehran: Soroush Publication.
3. Ashtiani, J. (Ed.) (2014). *Sa'idoudin Farghani's mashareq al-darari*. Fourth Edition. Qom: Bustan-e-Ketab Publication.
4. Babapour, Y. (Ed.) (2008). *Ghodratollah Gopamovi's natayej al-afkar*. Qom: Islamic Reserves Association.
5. Beheshti Shirazi, S. A. (Ed.) (2015). *Quartets of Khajeh Abu al-Wafa Kharazmi (pir-e-fereshte)*. Tehran: Rowzaneh Publication.
6. Borghei, A. A. (2005). *Rahnama-e daneshvaran*. Qom: Qom Seminary Teachers Association.
7. Chitik, W. (Ed.) (1991). *Noruddin Abdolrahman Jami's nagd-al-nosus fi sharh-e-nagsh-al-fosus*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
8. Dabirsiyaghi, M. (Ed.) (1982). *Ghiasuddin Khwand Mir's habib al-seyar*. Third Edition. Tehran: Khayyam Publication.
9. Dehkoda, A. A. (1998). *Lexicon*. Second Edition. Tehran: Tehran University Press.
10. Derakhshan, M. (Ed.) (2016). *Tajuddin Hossein Kharazmi's yanbu al-asrar fi nasaeh al-abrar*. Third Edition. Tehran: Tehran University Press.
11. Fayzi, M. (Ed.) (1983). *Baba Afzal Kashani's divan and resalat al-mufid-le- al-mustafid*. Tehran: Zavvar Publication.
12. Gorgani, M. A. (Ed.) (1964). *Reza Gholi Khan Hedayat's memoirs of riyaz al-arefin*. Tehran: Mahmoudi Publication.
13. Habibi, N. (Ed.) (2002). *Sadrudin Qonyavi's afag-e marefat (tabsera-al-mobtadi va tazkera-e-almontahi)*. Qom: Bakhshayesh Publication.
14. Hekmat, A. A. (Ed.) (1977). *Rashid Al-Din Meybodi's kashf al-asrar wa 'adha al-abrar*. Third Edition. Tehran: Amirkabir Publication.
15. Hekmat, A. A. (Ed.) (1983). *Amir Alishir Navaie's tazkereye majalis al-nafais*. Tehran: Manouchehri Publication.
16. Jami, N. A. (n.d). *Description of quatrains*. Tehran: Manouchehri Publication.
17. Judi Nemati, A. (Ed.) (2005). *Sainuddin Torkeh Esfahani's sharh nazm al-dur*. Tehran: Miras Maktob Publication.
18. Kharazmi, Abu-al-wafa (n.d). *Abu-al-wafa Kharazmi's quatrains*. Manuscript of the Library of the Islamic Consultative Assembly, No. 13823, at the disposal of the author.
19. Khatampour, H. (Ed.) (2010). *A thousand Sufi stories*. Tehran: Sokhan Publication.
20. Madaini, M., & Afshari, M. (Eds.) (2013). *Faridoudin Attar Neyshabouri's divan*. Tehran: Charkh Publication.
21. Mahjoub, M. J. (Ed.) (2003). *Mohammad Masoom Alisha Shirazi's taraeg-al-hagaig*. Second Edition. Tehran: Sanai Publication.
22. Monzavi, A. (Ed.) (1998). *Ein Al-Qozat Hamadani's letters*. Tehran: Asatir Publication.
23. Mayel Heravi, N. (1990). *Dar shabestan-e erfane*. Tehran: Goftar Publication.
24. Mayel Heravi, N. (Ed.) (2006). *Tajuddin Hossein Kharazmi's sharh fusus al-hekam*. Fourth Edition. Tehran: Moula Publication.
25. Minavi, M., & Heidari, A. (Eds.) (1986). *Baba Afzal Kashani's mosannafat*. Second Edition. Tehran: Kharazmi Publication.
26. Mir Afzali, S. A. (2015). *The anthology of quatrains*. Tehran: Sokhan Publication.
27. Mirakhori, Gh. (2007). *Collection of Hallaj's works*. Tehran: Shafiee Publication.
28. Modabberi, M. (1981). *Quatrains attributed to Khajeh Abdullah Ansari*. Tehran: Zavvar Publication.
29. Modabberi, M. (1990). *Jami,s quatrains*. Tehran: Pajhang Publication.
30. Modarres Razavi, M. T. (Ed.) (n.d). *Abolmajd Sanai Ghaznavi's divan*. Fourth Edition.

Tehran: Sanai Publication.

31. Mohtasham, N. (Ed.) (2007). *Fakhreddin Iraqi's generalities*. Third Edition. Tehran: Zavvar Publication.

32. Mosaffa, M. (Ed.) (2017). *Abolmajd Sanai Ghaznavi's divan*. Second Edition. Tehran: Zavvar Publication.

33. Nafisi, S. (1954). *Poems of Abu Saeed Abolkhair*. Tehran: Sanai Publication.

34. Nafisi, S. (1983). *History of poetry and prose in Iran and in Persian*. Second Edition. Tehran: Foroughi Publication.

35. Nafisi, S. (Ed.) (1993). *Fakhreddin Iraqi's generalities*. Seventh Edition. Tehran: Sanai Publication.

36. Nafisi, S. (Ed.) (2003). *Mohammad Ibn Hussein Sheikh Bahaie's generalities*. Fifth Edition. Tehran: Chakameh Publication.

37. Nourbakhsh, J. (Ed.) (1994). *Nouroddin Shah Nematullah Vali's generalities*. Ninth Edition. Tehran: Javad Nourbakhsh Publication.

38. Osayran, A. (Ed.) (1998). *Ein Al-Qozat Hamadani's tamhidat*. Fifth Edition. Tehran: Manouchehri Publication.

39. Rabbani, H. (Ed.) (1973). *Noruddin Abdolrahman Jami's ashea al-lamaat*. Tehran: Ganjineh Publication.

40. Riahi, M. A. (Ed.) (1998). *Najmuddin Razi's mersad al-ebad*. Seventh Edition. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.

41. Safa, Z. (1989). *History of literature in Iran*. Eighth Edition. Tehran: Ferdows Publication.

42. Shafiei Kadkani, M. R. (Ed.) (1987). *Mohammad Ibn Munawwar Mihani's asrar-al-towhid*. Tehran: Agah Publication.

43. Shafiei Kadkani, M. R. (Ed.) (2007). *Najmuddin Razi's marmuzat-e asadi*. Third Edition. Tehran: Sokhan Publication.

44. Shams, M. J. (2020). Abu-al-wafa Kharazmi. *The Great Islamic Encyclopedia*, 6, 2357.

45. Shariat, M. J. (Ed.) (2019). *Tajuddin Hossein Kharazmi's jawahar al-asrar and zawahar al-anwar*. Second Edition. Tehran: Asatir Publication.

46. Tabatabai Majd, Gh. (Ed.) (1996). *Kamalouddin Hossein Gazorgahi's majalis al-oshshaq*. Tehran: Zarrin Publication.

47. Tafazzoli, T. (Ed.) (1994). *Faridoudin Attar Neyshabouri's divan*. Eighth Edition. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.

48. Taheri, M. R. (Ed.) (2010). *Amin Ahmad Razi's tazkera-e- haft iqlim*. Second Edition. Tehran: Soroush Publication.

49. Tavassoli, M., & Taghani, Z. (2018). The manifestation of love in the quatrains of Abu-al-wafa Kharazmi. Payame Noor University, Torbat Heydariyeh Center, *The Third National Conference on Language, Literature and Recognition of Celebrities*, 1-11.

50. Tavassoli, M. (2019). Study of the concept of pain in the quatrains of Khajeh Abu-al-wafa Kharazmi. Tehran, *the 5th National Conference on New Research in the Field of Iranian Language and Literature*, 1-8.

51. Tehrani, A. (1887). *Al-dari'ah al-tasanif al-shi'ah*. Qom: Ismailis Publication.

52. Tohidian, R; Hushyarri, B. (2009). Kamaluddin Hossein Kharazmi's influence from Khaghani and his stylistic characteristics. *Bahar Adab*, 2(4), 57-75.

53. Vaez Javadi, I. (Ed.) (1975). *Fazlullah Ibn Hamed Hosseini's resal-e nafsiyye*. Isfahan: Isfahan University Press.

54. Yousefieh, V (Ed.) (1963). *Tajuddin Hossein Kharazmi's divan (mistakenly called Divan Hallaj)*. Tehran: Sanai Publication.

55. Zabbah, M. (2014). *Shah Sanjan (biography and collection of quatrains obtained by Rokanuddin Mahmoud Sanjabi)*. Tehran: Arena Publication.

فصل نامه علمی متن شناسی ادب فارسی

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و نهم، دوره جدید، سال چهاردهم

شماره دوم (پیاپی ۵۴)، تابستان ۱۴۰۱، ص ۱۲۵ - ۱۰۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۶/۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۷

[10.22108/RPLL.2022.130042.1948](https://doi.org/10.22108/RPLL.2022.130042.1948)

(مقاله پژوهشی)

ضرورت تصحیح دوباره رباعیات ابوالوفای خوارزمی

احمد علی زاده*

چکیده

خواجه ابوالوفای خوارزمی (ف. ۸۳۵ ق.) از شاعران و عارفان نیمه دوم قرن هشتم و نیمه اول قرن نهم است. موضوع این مقاله بازنگری رباعیات ابوالوفای خوارزمی (تصحیح بهشتی شیرازی)، از نظر کیفیت تصحیح و سندیت آنها در انتساب به اوست. با مراجعه به متون معتبر ادبی، تاریخی، تذکره‌ها، جنگ‌ها، سفینه‌ها، دیوان‌های شاعران معاصر ابوالوفای خوارزمی و دیوان شاعران پیش و گاهی پس از او و یک نسخه خطی دیگر از رباعیات شاعر، ضبط دقیق رباعیات و سندیت آنها بررسی می‌شود؛ نیز سهوهای مصحح محترم رباعیات در تشخیص نادرست قالب اشعار و اشعار راه یافته شاعران دیگر در رباعیات ابوالوفای خوارزمی نشان داده شده است. از عوامل بروز این اشتباهات آن است که مصحح به طور دقیق رباعیات را در سایر متون معتبر ادبی و تاریخی ردیابی و جست‌وجو نکرده است و برخی از رباعیات سرگردان را به طور قطعی به ابوالوفای خوارزمی نسبت داده است. در این مقاله کوشش شد، با دقت در ضبط رباعیات و مشخص کردن رباعیات راه یافته شاعران دیگر در رباعیات ابوالوفای خوارزمی، به مصحح محترم کمک شود در چاپ‌های بعدی به تنقیح دقیق تر رباعیات همت گمارد و متنی پیراسته تر و کامل تر از رباعیات این شاعر ارائه دهد تا متن مصححش در سیر تاریخی بررسی رباعی فارسی یک نمونه موثق به شمار رود. از عوامل مهم دیگر در بروز این اشتباهات و تخلیط‌ها کم دقتی و دانش اندک کاتبان است؛ نیز تصور غلط مصحح مبنی بر اینکه بیشتر رباعیات مندرج در آثار حسین خوارزمی از پیر و استاد او، ابوالوفای خوارزمی است و در نتیجه آنها را در مجموعه رباعیات ابوالوفا خوارزمی وارد کرده است. چند رباعی از سروده‌های بیست شاعر قرون دوم تا نهم با سهوهای کاتبان و مصحح، در رباعیات ابوالوفا خوارزمی تخلیط شده است. لازمه پژوهش علمی داشتن متن دقیق است؛ بنابراین ضرورت دارد رباعیات شاعر از نظر کیفیت تصحیح و سندیت اشعار به دقت بازبینی شود. شیوه پژوهش در این مقاله، بنیادی - نظری و استناد تطبیقی به منابع معتبر عرفانی، ادبی و تاریخی است.

واژه‌های کلیدی

رباعیات ابوالوفا خوارزمی؛ بهشتی شیرازی؛ کیفیت تصحیح؛ سندیت اشعار؛ نقد متن

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه پیام نور، میاندوآب، ایران، a.alizadeh@pnu.ac.ir

۱- مقدمه

۱-۱ معرفی شاعر

خواجه ابوالوفای خوارزمی (ت. ظاهراً ۷۵۷ ق؛ ف. ۸۳۵ ق.) معروف به «پیر فرشته» از مشایخ سلسله کبرویه، از شاعران، عارفان و هنرمندان زمان امیر تیمور گورکانی (حک. ۷۷۱-۸۰۷ ق.) و فرزند او شاهرخ بن تیمور (حک. ۸۰۷ تا ۸۵۰ ق.) است. جامی او را شاگرد و مرید ابوالفتح، فرزند بهاءالدین کبری، دانسته است (جامی، ۱۳۸۲: ۴۳۶). نوایی در تذکره خود در احوال او می‌نویسد: «از کبار اولیاست، علوم ظاهریه و حقیقه را به‌غایت خوب و زیبا می‌دانسته، در علم ادوار و موسیقی بی‌نظیر روزگار خود بوده، شعر می‌گفته و رباعی می‌سروده است» (امیرعلیشیر نوایی، ۱۳۶۳: ۱۸۵). در بیشتر منابع مرتبط با او، ابوالوفا را مراد و استاد تاج‌الدین / کمال‌الدین حسین خوارزمی (ف. ۸۴۰ ق.)، شارح مثنوی مولوی، موسوم به *جواهر الأسرار* و *زواهر الأنوار* دانسته‌اند؛ این امر از محتوای کتاب یادشده و اثر دیگر حسین خوارزمی به نام *ینبوع الأسرار فی نصائح الأبرار* کاملاً روشن است. تألیف چند رساله در تصوف، موسیقی و علوم غریبه به او منسوب است و از این میان رساله *کنزالجواهر* شهرت بیشتری دارد که ظاهراً متضمن رباعیات شاعر بوده است. «ابوالوفا در شاعری هم به سرودن رباعیات و ترجیعات شهره بوده است» (نفیسی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۳۲۱). صاحب *مجالس العشاق* بر آن است که ابوالوفا در موسیقی مراداتی با عبدالقادر مراغه‌ای داشته است (گازرگاهی، ۱۳۷۵: ۲۲۰). بیشتر منابع مربوط به او به معرفی مختصرش و ذکر چند رباعی او بسنده کرده‌اند. صاحب *حبیب‌السیر فوت* او را در شهور سنهٔ خمس و ثلاثین و ثمانمائه و مدفن او را در ولایت خوارزم ثبت کرده است (خواندمیر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۸-۹). ذبیح‌الله صفا در کتاب *تاریخ ادبیات در ایران* رساله *لب‌اللباب* را هم جزو تألیفات ابوالوفا قید کرده است (صفا، ۱۳۶۸، ج ۴: ۸۴).

۲-۱ ضرورت و اهداف پژوهش

مطالعات و ارزیابی‌های نقد متون تصحیح‌شده یکی از متداول‌ترین شیوه‌ها در بررسی زبانی و محتوایی آثار ادبی است. نقد متون تصحیح‌شده از نظر کیفیت ضبط اشعار، غنای مقدمه، راهگشا بودن تعلیقات، داشتن فهرست‌های راهنما و دست‌اول بودن منابع استفاده‌شدهٔ مصحح، در تحقیقات و ژرف‌نگری‌های ادبی بسیار اهمیت دارد؛ به‌طوری که بدون اینگونه ارزیابی‌ها، ارائهٔ متن متنق و منقح از دیوان یک شاعر راهی به دهی نخواهد داشت. درباب رباعیات ابوالوفای خوارزمی نیز همین قاعده صادق است؛ به سبب تخیل اشعار شاعران دیگر در سروده‌هایش و نیز ورود اشعار غیر رباعی در رباعیات، غلط‌ها و کاستی‌های مربوط به ضبط رباعیات و غلط‌های چاپی، دست‌یافتن به متن معتمد از اشعار این شاعر امری مهم است؛ درواقع بدون این بازبینی‌ها، بررسی جوانب مختلف اندیشه و بوطیقای شاعری‌اش در رباعیات میسر نخواهد بود. همین عوامل ضرورت بازنگری و تصحیح دوبارهٔ رباعیات ابوالوفای خوارزمی را موجه می‌کند و بدان موضوعیت می‌بخشد.

در این مقاله رباعیات شاعر از نظر درستی ضبط و سندیت آنها در انتساب به او بررسی می‌شود. بدون اینگونه پژوهش‌ها دستیابی به متن صحیح و منقح از رباعیات شاعر و به تبع آن، تشخیص رباعیات او از رباعیات شاعران دیگر - که با کم‌دقتی کاتبان و مصحح وارد رباعیات شاعر شده است - میسر نیست؛ همچنین بررسی دقیق محتوای رباعیات و منظومهٔ فکری شاعر نیز غیرممکن است. ازسویی رباعیاتی که در قالب شعری رباعی

سروده نشده و در اصل، ابیات آغازین غزل‌ها و مثنویاتی از چند شاعر دیگرند، در این پژوهش مشخص شده است؛ نیز گویندگان اصلی رباعیات سرگردان با مراجعه به متون معتبر دیگر روشن شد تا از این رهگذر، با تعیین رباعیات قطعی و مسلم شاعر، سهوهای کاتبان و مصحح محترم در تدوین رباعیات شاعر نمایانده شود. ضبط برخی از رباعیات شاعر در متون دیگر ادبی و تاریخی، با ضبط متن چاپی رباعیات متفاوت است؛ در نتیجه می‌توان گفت نسخ دیگری از رباعیات شاعر هم وجود دارد که مصحح در تصحیح رباعیات به آنها دسترسی نداشته است. همچنین در برخی منابع دیگر (مانند لغت‌نامه دهخدا، ذیل ابوالوفای خوارزمی) رباعی‌ای از ابوالوفا دیده می‌شود که در متن چاپی مصحح، آن رباعی ثبت نشده است؛ بنابراین متن چاپی رباعیات ارائه شده از مصحح، دربرگیرنده همه رباعیات شاعر نیست. تا زمان پیداشدن و تصحیح و چاپ نسخه یا نسخی از کنز الجواهر / نثر الجواهر ابوالوفا خوارزمی، به‌ناچار باید به این مقدار از رباعیات به‌دست آمده شاعر بسنده کرد.

۳-۱ پیشینه پژوهش

نخستین بار نجیب مایل هروی در سال ۱۳۶۹ در کتاب در شبستان عرفان که مجموعه چهار رساله از چهار پیر طریقت است، ۲۴۶ رباعی از رباعیات ابوالوفای خوارزمی را تصحیح و تدوین کرد. همه رباعیات چاپ مایل هروی در متن چاپی بهشتی شیرازی هم دیده می‌شود. استاد مایل هروی در معرفی نسخه چنین نوشته است: «یکی از فراهم‌آورندگان جنگ اشعار عرفانی در سده دهم یا یازدهم هجری، بر مبنای مجموعه‌ای کهن‌تر، ۲۴۶ رباعی آن را به نام رباعیات خواجه ابوالوفا علیه‌الرحمه، در جنگش گنجانده است. جنگ یادشده که به شماره ۳۰۶ [صحیح ۵۳۰۶] در کتابخانه ملی ملک تهران نگهداری می‌شود و نسخه اساس ما در این تصحیح محسوب است، یگانه مأخذ رباعیات پیر فرشته نیست؛ زیرا پاره‌ای از رباعیات او را خواندمیر در حبیب‌السیر، جامی در نفعات، هدایت در ریاض‌العارفین، امین احمد رازی در هفت اقلیم، حسین خوارزمی در شرح فصوص‌الحکم، جواهر‌الأسرار و ینبوع‌الأسرار و کاتبان دیگر در مجموعه رباعیات سحابی استرآبادی نقل کرده‌اند. با این همه، نمی‌توان پذیرفت که کل اشعار پیر فرشته همان‌قدر است که در این مجموعه آمده» (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۲۳). در کتاب شبستان عرفان، رباعیات ابوالوفا از صفحه ۱۷۷ تا ۲۰۶ درج شده است. در قسمت تعلیقات هم توضیحات مربوط به رباعیات ابوالوفا از صفحه ۲۷۷ تا ۲۸۶ را شامل می‌شود. استاد مایل هروی رباعیاتی را توضیح داده‌اند که مفهوم آنها اشاره به مضمون آیات، احادیث یا افکار وحدت وجودی ابن‌عربی است و از ذکر این نکته صرف‌نظر کرده است که برخی رباعیات در متون قرن‌های گذشته به نام شاعران دیگر دیده می‌شود و در نتیجه شاید از شاعری غیر از ابوالوفا باشد؛ اما در پیوست رباعیات (همان: ۲۸۷) یادآور شده‌اند که برخی اشعار مراد و مرید (ابوالوفا و حسین خوارزمی) به نزد جنگ‌پردازان خلط شده است. نسخه استفاده‌شده استاد مایل هروی همان نسخه «ن» مصحح محترم، بهشتی شیرازی، است که مصحح در مقدمه کتاب، آن را اولین نسخه استفاده‌شده معرفی کرده است. تصحیح مایل هروی با وجود ورود چند رباعی از شاعران دیگر در آن و ضبط نادرست چند رباعی، به سبب اینکه نخستین پژوهش و فتح باب تحقیق در تصحیح و توضیح رباعیات ابوالوفا خوارزمی است، ارزشمند و شایان توجه است.

پژوهش دیگر، تصحیح و شرح رباعیات ابوالوفای خوارزمی به همت سید احمد بهشتی شیرازی است. انتشارات روزنه این اثر را در سال ۱۳۹۵ روانه بازار کرد و در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفت. همین کتاب

موضوع بحث این مقاله است. این اثر یک مقدمه در معرفی شاعر دارد که مطالب آن عمدتاً برگرفته از چند تذکره شعرا و عرفا و چند کتاب تاریخ و تاریخ ادبیات است. مصحح در پایان مقدمه، نسخه‌ها و منابع خود را در تصحیح، گردآوری و تدوین رباعیات ابوالوفا به شرح زیر برشمرده است:

ن: رباعیات خواجه ابوالوفای خوارزمی در جنگ خطی کتابخانه ملک به شماره ۵۳۰۶؛

م: رباعیات خواجه ابوالوفای خوارزمی در انتهای نسخه خطی مفتاح التوحید، سروده درویش علی چاچی، کتابخانه مجلس شورا به شماره ۵۹۴۸؛

د: رباعیات خواجه ابوالوفای خوارزمی، نسخه خطی دایرة المعارف اسلامی، شماره ۱۰۷۶/۱؛

ش: شرح فصوص‌الحکم، تاج‌الدین حسین خوارزمی، به اهتمام نجیب مایل هروی، انتشارات مولی، ۱۳۶۴؛

ج: جواهر الأسرار و زواهر الأنوار، تاج‌الدین حسین خوارزمی، تصحیح محمدجواد شریعت، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۴؛

ی: ینبوع الأسرار فی نصائح الأبرار، تاج‌الدین حسین خوارزمی، به اهتمام مهدی درخشان، تهران، ۱۳۶۰؛

ح: سلم السموات، به اهتمام یحیی قریب، انتشارات علمی، ۱۳۴۰؛

ف: نفحات الأنس، عبدالرحمن جامی، تصحیح محمود عابدی، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۰؛

ز: ریاض العارفین، رضاقلی خان هدایت، به کوشش مهرعلی گرگانی، کتابفروشی محمودی، ۱۳۴۴؛

متأسفانه مصحح محترم درباره سه نسخه خطی استفاده‌شده خود هیچ اطلاعاتی ارائه نداده و به معرفی نسخ یادشده (تاریخ کتابت، کاتب، قطع نسخ و مشخصات ظاهری آنها اعم از نوع جلد، نوع خط و...) نپرداخته است. در این تصحیح، مصحح، رباعیات شاعر را به دو قسمت رباعیات اصلی (۲۶۹ رباعی) و رباعیات مشکوک (۵۴ رباعی) تقسیم کرده و با تعلیقات مختصری، رباعیات را چاپ کرده است. به جز رباعیات، چند فقره شعر غیررباعی هم در کتاب گنجانده شده که در این مقاله فقط رباعیات شاعر بررسی شده است. پژوهش دیگر، مقاله «جلوه عشق در رباعیات ابوالوفای خوارزمی» تألیف منوچهر توسلی و زکریا طغانی (۱۳۹۷) است. در این مقاله، حیات‌بخش بودن، درمانگری دردها، محرک عاشق‌بودن، کشف ضمائر، تهذیب نفس و هدایتگری از ویژگی‌های عشق در رباعیات شاعر دانسته شده است. «بررسی مفهوم درد در رباعیات ابوالوفای خوارزمی» عنوان مقاله دیگری از منوچهر توسلی (۱۳۹۸) است. در این مقاله، مفاهیم درد عشق، درد طلب، درد غفلت و درد هجران در رباعیات شاعر بررسی و واکاوی شده است. آخرین پژوهش، مدخل «ابوالوفای خوارزمی» (۱۳۹۹)، نوشته محمدجواد شمس در دایرة المعارف بزرگ اسلامی است که در آن مؤلف به معرفی شاعر، احوال و آثار او، عمدتاً با تکیه بر تذکره‌ها و چند اثر تاریخی پرداخته است.

۱-۴ روش پژوهش

در بازبینی و نقد آثار منظوم تصحیح‌شده، مرسوم است اثر از نظر غنای مقدمه در اشمال بر معرفی دقیق شاعر، احوال و آثار و سبک وی، معرفی نسخ، شیوه تصحیح، درستی ضبط اشعار، تعلیقات، نسخه‌بدل‌ها و اعتبار منابع بررسی شود. در این مقاله کیفیت و صحت و سقم ضبط اشعار و سندیت آنها در انتساب به ابوالوفای خوارزمی به روش بنیادی - نظری و با استناد و مراجعه به متون معتبر ادبی، عرفانی و تاریخی بررسی شده است. متأسفانه

مصحح در مقدمه، اطلاعاتی از کیفیت و معرفی ظاهری و محتوایی نسخ استفاده شده خود ارائه نداده است. در معرفی شاعر و احوال و سروده‌های او به نقل صرف مطالب مندرج در تذکره‌ها و متون تاریخ و تاریخ ادبیات، بی هیچ گونه نقد و ارائه نظر منتقدانه بسنده کرده است.

۲- بحث و بررسی

۲-۱ اشتباه در تشخیص قالب اشعار

سه فقره از رباعیات مندرج در کتاب، در اصل رباعی نیست. دو قطعه از آنها از ابوالوفای خوارزمی نیست و یک قطعه آن احتمالاً تضمین ابوالوفا از شعر ابوبکر شبلی است:

الف) احتمالاً تضمین از ابوبکر شبلی:

گفتم که کرایبی تو بدین زیبایی گفتا خود را که خود منم یکتایی
هم عشقم و هم عاشق و هم معشوقم هم آینه هم جمال هم بینایی
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۸)

این دو بیت به همراه یک بیت دیگر، با اندکی تغییر در ضبط سروده ابوبکر شبلی (ف. ۳۳۴ ق.) است. به نظر می‌رسد قالب شعر رباعی نیست و به اسلوب سؤال و جواب در قالبی غیر از رباعی است؛ ظاهراً بیش از سه بیت بوده است که سه بیت آن را عین القضاة همدانی (ف. ۵۲۵ ق.) در تمهیدات خود از زبان شبلی نقل کرده است: «اگر خواهی از شیخ شبلی بشنو که وقتی در مناجات گفت: بارخدا یا کرا بودی؟ گفت: هیچ کس را. گفت: کرایبی؟ گفت: هیچ کس را. گفت: کرا خواهی؟ گفت: هیچ کس را. او را غشی و بیهوشی پیدا آمد و این بیت‌ها در این معنی با او می‌گفت:

گفتم که کرایبی تو بدین زیبایی؟ ای خالق ما که سرور و مولایی
گفتا که چنین سخن تو می‌فرمایی من خود خود را که خود منم یکتایی
عاشق نبود هرآنکه باشد رایبی عاشق آنست که عاشقست یکجایی»
(همدانی، ۱۳۷۷ الف: ۲۱۸)

البته دو بیت این شعر به اشتباه رباعی انگاشته شده منسوب به ابوسعید ابوالخیر هم هست (نک. نفیسی، ۱۳۳۴: ۱۰۲). مأخذ مصحح برای این شعر، جواهرالأسرار حسین خوارزمی (۱۳۹۸، ج ۱: ۵) است؛ در آن کتاب هم از زبان صاحب‌دلی در مناجات نقل می‌شود که می‌تواند ناظر بر ابوبکر شبلی باشد: «ای دل‌های دیوانه‌صفت سالکان مسالک ملکوتی، مقید به قیود سلاسل تمنای وصال، و ای جان‌های پروانه‌صفت طالبان انوار لاهوتی، سوخته شعله اشتیاق شمع جمالت. زهی جمال و جلال بی‌غایت؛ و زهی حسن بر کمال بی‌نهایت. صاحب‌دلی از مناجات خود خبر داد:

گفتم که کرائی تو بدین زیبایی گفتا خود را که خود منم یکتائی
هم عشقم و هم عاشق و هم معشوقم هم آینه هم جمال هم بینائی»
(همان: ۵)

درواقع مصرع اول و دوم شعر مندرج در رباعیات ابوالوفای خوارزمی، مصراع‌های اول و سوم شعر نقل شده از زبان ابوبکر شبلی است؛ اما بیت دوم آن در پیکره شعر شبلی دیده نمی‌شود. به نظر می‌رسد شعر شبلی، همانگونه که از دقت در فحوای سخن عین‌القضات در تمهیدات برمی‌آید، چند بیت دیگر هم داشته است و رباعی نبوده و عین‌القضات فقط به نقل سه بیت آن بسنده کرده است. بیت سوم شعر شبلی طبعاً در شعر ابوالوفا وجود ندارد. یک احتمال دیگر هم تصور می‌شود و آن اینکه ابوالوفا دو مصرع از شعر شبلی را در ضمن شعر خود تضمین کرده است که البته تضمین از شعر شبلی محتمل‌تر است.

شعر شبلی با استناد به تمهیدات عین‌القضات همدانی، بیش از دو بیت دارد و رباعی نیست.

ب) حسین خوارزمی:

با درد غم عشق تو درمان نشناسم حیران تو گشتم سر و سامان نشناسم
جان و دل من سوخته آتش عشق است من سوخته دل روضه رضوان نشناسم
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۱)

این دو بیت که به اشتباه، رباعی شماره ۱۶ در قسمت رباعیات مشکوک در مجموعه رباعیات ابوالوفای خوارزمی درج شده است، در اصل رباعی نیست و دو بیت ابتدایی، غزلی از تاج‌الدین حسین خوارزمی است که با اندکی تفاوت در ضبط مصرع دوم، در دیوان او دیده می‌شود. دیوان حسین خوارزمی به لحاظ اشتراک در اسم و تخلص شعری با حسین بن منصور حلاج، به نام حسین بن منصور حلاج چاپ شده است و به همین سبب این ابیات در دیوانی به غلط به نام حلاج^۱ دیده می‌شود که بیت آخر غزل، تخلص حسین (منظور حسین خوارزمی، شاگرد ابوالوفا) را هم دارد:

با درد غم عشق تو درمان نشناسم آشفته یارم سر و سامان نشناسم
جان و دل من سوخته آتش عشق است من سوخته دل روضه رضوان نشناسم...
گفتی که حسین از همه کس سینه پرداز والله که در او غیر تو ای جان نشناسم
(خوارزمی، ۱۳۴۳: ۱۳۸)

ج) عطار نیشابوری

گر جمله تویی پس این جهان چیست؟ ور هیچ نی‌ام پس این فغان چیست؟
همه جمله تویی و هم همه تو آن چیز که غیر تست، آن چیست؟
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۷)

این دو بیت با اندکی تفاوت در ضبط، در اصل دو بیت ابتدایی غزلی از عطار نیشابوری است که در بیت مقطع غزل، تخلص شعری عطار هم آمده است:

گر جمله تویی همه جهان چیست؟ ور هیچ نی‌ام من، این فغان چیست؟
هم جمله تویی و هم همه تو و آن چیست که غیر تست آن چیست؟...
عطار ضعیف را از این سر جز گفت میان تهی نشان چیست؟
(عطار نیشابوری، ۱۳۷۴: ۷۹)

همچنین این غزل در تصحیح اخیر دیوان عطار (عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۱۷۱) هم دیده می‌شود.

۲-۲ رباعیات راه‌یافته شاعران دیگر یا منتسب به آنان در بخش رباعیات اصلی ابوالوفای خوارزمی

۱-۲-۲ شقیق بلخی

مال و هنری اگر ندارم در دست با فقر بسازم که مرا فقر خوش است
اندیشه چرا کنم ز بی‌برگی خویش گر هیچ ندارم چو تو دارم همه هست
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۶۰)

مأخذ مصحح برای رباعی یادشده، جواهر الأسرار خوارزمی (خوارزمی، ۱۳۹۸، ج ۱: ۶۸) است. در کتاب یادشده، این رباعی از زبان شقیق بلخی نقل شده است. شقیق بلخی به نقل از بیشتر منابع صوفیه، در قرن دوم می‌زیسته و تاریخ فوت او در تذکره‌های صوفیه به تقریب از ۱۷۴ تا ۱۹۱ ق. ثبت شده است. بنابراین چطور می‌توان این رباعی را از ابوالوفای خوارزمی (ف. ۸۳۵ ق.) دانست؟ «شقیق از این سخن خوش وقت شد و گفت: الهی غلامی به خواجه‌ای که انباری غله دارد، چنان می‌نازد. تو مالک‌الملکی و روزی بندگان پذیرفته‌ای؛ ما چرا اندوه خوریم؟ درحال از شغل دنیا رجوع کرد؛ و روی به خدای تعالی آورد؛ و در توکل به درجه کمال رسید و می‌گفت رباعی:

مال و هنری اگر ندارم در دست با فقر بسازم که مرا فقر خوش است
اندیشه چرا کنم ز بی‌برگی خویش گر هیچ ندارم چو تو دارم همه هست»
(خوارزمی، ۱۳۹۸: ۶۸)

صاحب الذریعه الی تصانیف الشیعه دیوان شعری به او نسبت داده است (نک. طهرانی، ۱۳۰۴ ق، ج ۹: ۵۳۴). مصباح الشریعه و کتاب آداب العبادات هم از آثار اوست. رباعی زیر هم در برخی منابع صوفیه به او نسبت داده شده است:

صوفی که به خرجه‌دوزیش بازاری است گر بخیه به فقر می‌زند خوش کاری است
ور خواهش طبع دست او جنباند هر بخیه و رشته‌اش بت و زناری است
(معصوم علیشاه، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۷۳)

۲-۲-۲ ابوسعید ابوالخیر

ای سر تو در سینه هر محرم راز پیوسته در رحمت تو بر همه باز
هرکس که به درگاه تو آید به نیاز محروم ز درگاه تو کی گردد باز
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۲۲)

این رباعی با ضبطی کهن‌تر که در آن، به جای «آید به نیاز»، «آورد نیاز» آمده، منسوب به ابوسعید ابوالخیر است:

ای سر تو در سینه هر محرم راز پیوسته در رحمت تو بر همه باز
هرکس که به درگاه تو آورد نیاز محروم ز درگاه تو کی گردد باز
(نفیسی، ۱۳۳۴: ۴۸)

همچنین منسوب به خواجه عبدالله انصاری است (نک. مدبری، ۱۳۶۹: ۱۰۱). از نه منبعی که مصحح برای

تصحیح رباعیات ابوالوفا استفاده کرده، رباعی یادشده فقط در نسخه «ن» آمده است که با اتکا به یک نسخه، آوردن آن جزو رباعیات شاعر معقول به نظر نمی‌رسد.

۳-۲-۲ ابوسعید ابوالخیر

حورا به نظاره نگارم صف زد رضوان ز تعجب کف خود بر کف زد
آن خال سیه بر آن لبان مطرف زد ابدال ز بیم چنگ در مصحف زد
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۴۱)

سابقه این رباعی به چند قرن قبل از زمان حیات ابوالوفای خوارزمی می‌رسد. در *اسرارالتوحید* می‌خوانیم: «آورده‌اند که استاد ابوصالح را که مقری شیخ ما بود رنجی پدید آمد چنانکه صاحب فراش گشت. شیخ ما خواجه ابوبکر مؤدب را - که ادیب فرزندان شیخ بود - بخواند و بفرمود که دوات و قلم و پاره‌ای کاغذ بیاور تا از جهت بوصالح حرزی املا کنیم تا بنویسی. کاغذ و دوات و قلم بیاورد. شیخ ما فرمود که بنویس، بیت:

حورا به نظاره نگارم صف زد رضوان بعجب بماند و کف بر کف زد
یک خال سیه بر آن لبان مطرف زد ابدال ز بیم چنگ در مصحف زد
(محمد بن منور، ۱۳۶۶، ج ۱: ۲۵۷)

این رباعی مشهور به حورائیه است و بر آن شروح متعددی نوشته شده است. شروح این رباعی را می‌توان در مقدمه *اسرارالتوحید* به قلم محمدرضا شفیعی کدکنی (صد و نوزده) مشاهده کرد؛ نیز در دیوان شاه نعمت‌الله ولی (شاه نعمت‌الله، ۱۳۷۴: ۶۷۰) ذیل عنوان «تحقیق رباعی شیخ ابوسعید» دیده می‌شود. متون دیگری هم این رباعی را به نام ابوسعید ابوالخیر ثبت کرده‌اند.

۴-۲-۲ ابوسعید ابوالخیر

من از تو جدا نبوده‌ام تا بودم این است دلیل طالع مسعودم
در ذات تو ناپدیدم از معدومم وز نور تو ظاهرم اگر موجودم
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۶۴)

مأخذ مصحح برای رباعی یادشده، شرح *فصوص‌الحکم* (خوارزمی، ۱۳۸۵: ۲۹۱)، *جوهر‌الأسرار* (همان، ۱۳۹۸: ۱۱۶)، *نفحات‌الأنس* (جامی، ۱۳۸۲: ۴۳۶) و *ریاض‌العارفین* (هدایت، ۱۳۴۴: ۴۱) است. این رباعی هم جزو رباعیات منسوب به ابوسعید ابوالخیر است (نک. نفیسی، ۱۳۳۴: ۶۱). با توجه به همخوانی نداشتن قافیه «دال و ذال» در قوافی این رباعی، بعید است که این رباعی از ابوسعید ابوالخیر باشد؛ زیرا در آن کلمات «بود، مسعود و موجود» قافیه شده‌اند. شاعران ایرانی این قاعده را تا قرن‌های ششم، هفتم و هشتم رعایت می‌کرده‌اند؛ اما در قرن‌های بعدی این قاعده کنار گذاشته شد و شاعران فارسی‌گو آن را رعایت نمی‌کردند. قاعدتا به نظر می‌رسد سراینده این رباعی باید یکی از گویندگان قرن هشتم یا قرن‌های بعد از آن باشد؛ اما تفکر وحدت وجودی و ابن‌عربی‌گرایی موجود در آن - که محور فکری رباعیات ابوالوفای خوارزمی است - آشکارا دیده می‌شود.

۵-۲-۲ باباافضل کاشانی

سمع و بصر و زبان و دستم همه اوست من نیستم و هستی هستم همه اوست

من گفتن ما و او ز هستی، موهوم زین هستی موهوم چو رستم همه اوست
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۵۳)

این رباعی با اندکی تفاوت در ضبط مصرع سوم، در رباعیات باباافضل کاشانی (ف. ۶۱۰ ق.)، هم در دیوان و هم در مصنفات او آمده است:

سمع و بصر و زبان و دستم همه اوست من نیستم و هستی هستم همه اوست
این هستی موهوم خیالی است صریح زین هستی موهوم چو رستم همه اوست
(کاشانی، ۱۳۶۶: ۷۴۶)

(نیز نک. کاشانی، ۱۳۶۳: ۳۸).

۶-۲-۲ حسین خوارزمی

آزاد شو ای دل ایمن و آن را بگذار پابسته تن مباحش جان را بگذار
کم باش و بشوی دفتر فضل و هنر گم باش و علامت و نشان را بگذار
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۳)

این رباعی در *جواهرالأسرار* از زبان خود مؤلف (حسین خوارزمی) نقل می‌شود و به نظر می‌رسد از سروده‌های خود حسین خوارزمی است: «اگر توانی که در اول قدم جان در بازی قدم درنه؛ و اگر نتوانی ترهات و مجاز و تکلیف صوفیانه تو ترا چه سود دارد؟ این ضعیف گوید:

آزاد شو ای دل ایمن و آن را بگذار پابسته تن مباحش و جان را بگذار
کم باش و بشوی دفتر فضل و هنر گم باش و علامت و نشان را بگذار
(خوارزمی، ۱۳۹۸: ۱۶۵۴)

حسین خوارزمی هرگاه خواسته است در آثار خود رباعی‌ای از رباعیات استاد خود، ابوالوفا، را نقل کند، با تعبیرهای احترام‌آمیزی مانند «رباعیه له قدس سره»، «رباعیه له طیب الله ثراه» و... اقدام به نقل رباعی کرده است. در ادامه رباعی پیشتر نقل شده در *جواهرالأسرار*، رباعی زیر را از رباعیات استادش، ابوالوفا، اینگونه با احترام نقل کرده است:

«رباعیه له قدس سره:

از ضیق صفات خویشتن بیرون شو در رو به محیط بی‌کرانه در رو
خاصیت آن محیط از من بشنو گر کهنه درو غوطه خورد گردد نو
(همان: ۱۶۵۴)

برخی از ابیات حسین خوارزمی در سروده‌های استادش، ابوالوفا، تخلیط شده است که دلیل آن، اشتباهات جنگ‌پردازان و تصور نادرست مصحح است که بدون ردیابی دقیق اشعار حسین خوارزمی و به صرف موجود بودن آنها به اسم ابوالوفا خوارزمی در جنگ‌ها، آنها را سروده ابوالوفا دانسته است.

۷-۲-۲ جامی

در مذهب اهل کشف و ارباب شهود عالم همه نیست جز تفصیل وجود

چندین صور ارچه ظاهرا روی نمود چون درنگری نیست به جز یک موجود (همان: ۴۹)

این رباعی عینا در *تقدالانصوص* (جامی، ۱۳۷۰: ۲۰۰) آمده است. ویلیام چیتیک در تعلیقات کتاب نوشته است: «این رباعی به سبک رباعیات لویح جامی است» (همان: ۳۵۲). این رباعی در *لویح جامی* و آثار دیگرش دیده نشد؛ الا در شرح رباعیات (نک. جامی، ۱۳۶۰: ۸۰).

۸-۲-۲ فضل الله بن حامد حسینی

سری است که جز نهفتنش نیست روا دری است نفیس و سفتنش نیست روا
 رازی که میان جان جان و جان است دانستنی است و گفتنش نیست روا
 (خوارزمی، ۱۳۹۵: ۵۲)

این رباعی در *رساله النفسیه* از تألیفات فضل الله بن حامد حسینی (ف. ۹۲۱ ق.) دیده می‌شود؛ با ذکر اینکه سروده خود وی است (نک. حسینی، ۲۵۳۵: ۲۸).

۳-۲ رباعیات راه‌یافته شاعران دیگر یا منتسب به آنان در بخش رباعیات مشکوک ابوالوفای خوارزمی

در سرآغاز قسمت «رباعیات مشکوک» مصحح نوشته است: «بیشتر از دوسوم رباعیاتی را که حسین خوارزمی در آثار خود بدون ذکر نام گوینده به کار برده، با استناد به نسخه خطی کتابخانه آستان قدس [؟] از پیر و مرادش خواجه ابوالوفای خوارزمی است. یک‌سوم بقیه هم حال و هوای رباعیات خواجه ابوالوفا را دارد و بیشتر در وحدت وجود و افکار ابن عربی است. من همه آنها را در این مجموعه آوردم تا روزی کتاب "شوالجر" خواجه ابوالوفا یا مجموعه کامل رباعیات او به دست آید. شاید مقداری از آنها از آن خود حسین خوارزمی یا کسی دیگر باشد. بهتر است دانشکده‌های ادبیات برای مشخص کردن رباعیات سرگردان در شعر فارسی از دانشجویان کمک بگیرند» (خوارزمی، ۱۳۹۵: ۸۶).

متأسفانه مصحح به معرفی نسخه خطی کتابخانه آستان قدس نپرداخته است و این نسخه در مقدمه کتاب هم جزو منابع مصحح در تصحیح و تدوین رباعیات نیست. در قسمت رباعیات مشکوک، ۵۴ رباعی درج شده است که از این میان، مصحح رباعیات شماره‌های ۳۶، ۳۰، ۹، ۶ و ۵۲ را جزو رباعیات مشکوک به شمار آورده و آنها را با علامت ستاره از رباعیات دیگر ممتاز کرده است. نگارنده هم ضمن بررسی رباعیات این قسمت، رباعیات ۹ و ۳۶ را با علامت ستاره مشخص کردم. با ردیابی دو رباعی یادشده در متون معتبر دیگر برآیم که این دو رباعی از ابوالوفا خوارزمی نیست؛ دلایل آن را در ادامه مقاله نوشته‌ام. رباعیات شماره‌های ۳۰، ۶ و ۵۲ که مصحح آنها را مشکوک انگاشته است، از خود ابوالوفای خوارزمی است. می‌توان حدس زد که نسخه کتابخانه آستان قدس نسخه بسیار دقیقی نیست؛ زیرا مصحح بیش از نیمی از رباعیات مندرج در آثار حسین خوارزمی (رباعیاتی که حسین خوارزمی نام شاعر آنها را ثبت نکرده است) را از ابوالوفا انگاشته است و در مقاله نشان داده شده است که از ابوالوفای خوارزمی نیست. از این نسخه برای نسخه کمکی - نه نسخه اصلی و اساس که بتوان در حد مصحح محترم (بهشتی شیرازی) به آن اعتماد کرد - می‌توان بهره برد؛ اگر نسخه بسیار مهمی بود، مصحح آن را جزو منابع اصلی تدوین و تصحیح رباعیات در مقدمه ذکر می‌کرد؛ اما در میانه کتاب اعتماد او به نسخه یادشده

(آن هم بدان حد) جای تعجب دارد.

۲-۳-۱ خواجه عبدالله انصاری

* ای دل پی دل به نـزد آن دلبر رو در بارگه وصال او بی سـر رو
تنها ز همه خلق چو رفتی به درش خود را بر در بمان و آنگه در رو
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۸۹)

مأخذ مصحح برای رباعی یادشده، *ینبوع الأسرار فی نصائح الأبرار* حسین خوارزمی (۱۳۹۵: ۵۸) است. در مجموعه رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری، این رباعی دیده می‌شود (نک. مدبری، ۱۳۶۱: ۵۴)؛ همچنین در *مرصادالعباد* نیز آمده است؛ با این تفاوت که به جای «پی دل»، «بی دل» ضبط شده است (رازی، ۱۳۷۷: ۱۷۲). نیز در اثر دیگر نجم رازی، *مرموزات اسدی* (۱۳۸۶: ۹۰) هم درج شده است که در کتاب اخیر به جای «همه خلق»، «همه جهان» ضبط شده است؛ بنابراین رباعی یادشده قطعا سروده ابوالوفای خوارزمی نیست.

۲-۳-۲ رشیدالدین میبیدی، عین القضاة همدانی

آن کس که هزار عالم از رنگ انگاشت رنگ من و تو کجا برد ای ناداشت
این رنگ همه هوس بود یا پنداشت او بی رنگ است، رنگ او باید داشت
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۸۸)

مأخذ مصحح برای رباعی یادشده، *جواهر الأسرار* (خوارزمی، ۱۳۹۸: ۱۰۴۷ و ۱۱۵۳) است. سابقه سروده شدن این رباعی به چند قرن قبل از زمان حیات ابوالوفای خوارزمی می‌رسد. این رباعی با اندک تغییری در ضبط مصرع دوم در کشف *الأسرار میبیدی* (تألیف ۵۲۰ ق.) دیده می‌شود:

آن کس که هزار عالم از رنگ انگاشت رنگ من و تو کجا خرد ای ناداشت
این رنگ همه هوس بود یا پنداشت او بی رنگ است رنگ او باید داشت
(میبیدی، ۲۵۳۷، ج ۱: ۳۸۷)

نیز در نامه‌های عین القضاة همدانی (همدانی، ۱۳۷۷ ب: ۲۵۷) و تمهیدات او (همان، ۱۳۷۷ الف: ۲۲) هم آمده است.

۲-۳-۳ سنایی غزنوی

آتـش درزن ز کبریـا در کویـت تـاره نـبرد هیـچ فـضـولی سـویت
وآن روی نکوز ما بپوش از مویت زیرا که به ما دریغ باشد رویت
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۸۷)

مأخذ مصحح برای رباعی یادشده *جواهر الأسرار* خوارزمی (۱۳۹۸: ۴۴۶) است. این رباعی در همه چاپ‌های *دیوان سنایی غزنوی* دیده می‌شود (نک. سنایی غزنوی، [۹]: ۱۱۲۵؛ سنایی غزنوی، ۱۳۹۶: ۵۷۸). ضبط مصرع سوم در *دیوان سنایی غزنوی* به تصحیح مدرس رضوی (بی‌تا: ۱۱۲۵) «آن روی نکوز ما بپوش از مویت» است.

۲-۳-۴ رکن‌الدین محمود خوافی (شاه سنجان)

غواصی کن گـرت گـهر مـی بـاید غواصی را چند هنر مـی بـاید
سررشته به دست یار و جان بر کف دست دم نازدن و پای ز سر مـی بـاید

(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۶)

مأخذ مصحح برای رباعی فوق، *جواهرالأسرار* (خوارزمی، ۱۳۹۸: ۵۳۷) و *ینبوع‌الأسرار* (همان: ۳۲۴) است. این رباعی در *جواهرالأسرار* درج شده است، اما در *ینبوع‌الأسرار* دیده نمی‌شود. در بیشتر تذکره‌های شاعران فارسی‌گو این رباعی از سروده‌های رکن‌الدین محمود خوافی، معروف به «شاه سنجان» (ف. ۵۹۷ ق.) است. رکن‌الدین محمود خوافی از پیر طریقت خود، مودود چشتی، لقب شاه سنجان گرفته و اغلب اشعارش رباعی است؛ مرقد او در قریهٔ بالچ از توابع شهرستان تربت حیدریه است. انتشارات آرنا در سال ۱۳۹۳، مجموعه‌ای از رباعیات او را در کتاب *شاه سنجان* تألیف محمود ذباح در تهران به چاپ رسانید. در تذکرهٔ *هفت اقلیم*، این رباعی با اندک تغییری در ضبط مصرع دوم به نام شاه سنجان درج شده است:

غواصی کن گرت گهر می‌باید غواصی را چار هنر می‌باید
سر رشته به دست یار جان بر کف دست دم نازدن و قدم ز سر می‌باید
(رازی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۶۸۷)

(همچنین نک. گوپاموی، ۱۳۸۷: ۴۱۱ و برقی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۴۶۹).

۲-۳-۵ باباافضل کاشانی

رندی بایید ز شهر خود تاخته‌ای بنیاد وجود خود بر انداخته‌ای
زین گرم‌روی سوخته‌ای ساخته‌ای اندر قدمی هر دو جهان باخته‌ای
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۵)

مأخذ مصحح برای رباعی ذکرشده، شرح *فصوص‌الحکم* حسین خوارزمی (۱۳۸۵: ۵۸۰) است. رباعی فوق با کمی تغییر در ضبط پیش از ابوالوفا در رباعیات باباافضل کاشانی و دیوان او دیده می‌شود:

رندی بایید ز شهر خود تاخته‌ای بنیاد وجود خود بر انداخته‌ای
زین نادره‌ای سوخته‌ای ساخته‌ای و آنگه به دمی هر دو جهان باخته‌ای
(کاشانی، ۱۳۶۳: ۲۰۸)

(نیز نک. کاشانی، ۱۳۶۶: ۷۵۹).

۲-۳-۶ باباافضل کاشانی

معشوقه عیان بود نمی‌دانستم با ما به میان بود نمی‌دانستم
گفتم به طلب مگر به جای برسم خود تفرقه آن بود نمی‌دانستم
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۸)

مأخذ مصحح برای رباعی فوق، شرح *فصوص‌الحکم* حسین خوارزمی (۱۳۸۵: ۳۷۴) است. این رباعی در دیوان و مصنفات باباافضل کاشانی دیده می‌شود (نک. کاشانی، ۱۳۶۶: ۷۶۰ و همان، ۱۳۶۳: ۱۴۹، نیز نک. میرافضلی، ۱۳۹۴: ۴۲۵).

۲-۳-۷ باباافضل کاشانی

عشق تو ز هر بی‌خبری خالی نیست درد تو ز هر بی‌بصری خالی نیست

هرچند که در خلق جهان می‌نگرم سودای تو از هیچ سری خالی نیست
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۶)

منبع مصحح برای این رباعی در رباعیات ابوالوفای خوارزمی، *جوهرالأسرار* حسین خوارزمی (۱۳۹۸: ۲۰۳) است. این رباعی در دیوان و مصنفات باباافضل کاشانی هم آمده است (نک. کاشانی، ۱۳۶۳: ۳۹ و نک. همان، ۱۳۶۶: ۷۴۵). این رباعی با اندکی تفاوت در ضبط، در *مرصادالعباد* هم دیده می‌شود:

درد تو ز هر مختصری خالی نیست لطف تو ز هر بیخبری خالی نیست
هرچند که در خلق جهان می‌نگرم سودای تو از هیچ سری خالی نیست
(رازی، ۱۳۷۷: ح ۱۲)

دوباره این رباعی در تعلیقات مصنفات باباافضل کاشانی آمده است: «این رباعی با مختصر اختلافی در بیت اول در *مرصادالعباد* نجم رازی آمده است و برحسب نسخ خطی متعمد علیها، مؤلف [نجم رازی] آن را به شیخ خود مجدالدین بغدادی (ف. ۶۰۷/ ۶۱۶ ق.) نسبت داده، قول او در این باب معتبر است و بنابراین از افضل‌الدین نیست» (کاشانی، ۱۳۶۶: ۶۷۶، یادداشت مرحوم مینوی).

۸-۳-۲ باباافضل کاشانی

جهدی بنمای تا دویی برخیزد ور هست دویی به رهروی برخیزد
تو او نشوی، ولیک اگر جهد کنی جای برسی کز تو تویی برخیزد
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۲)

منبع مصحح برای رباعی ذکرشده، شرح *فصوصالحکم خوارزمی*، صفحات ۳۰۳ و ۵۱۶ است. این رباعی با کمی تغییر در ضبط، در مصنفات باباافضل کاشانی (ف. ۶۱۰ ق.) و دیوان او هم دیده می‌شود:

چندان بروی ره که دویی برخیزد گر هست دویی برهروی برخیزد
تو او نشوی ولی اگر جهد کنی جایی برسی کز تو تویی برخیزد
(کاشانی، ۱۳۶۶: ۷۳۹)

(نیز نک. کاشانی، ۱۳۶۳: ۷۶). همچنین در کتاب *تبصره المبتدی و تذکره المنتهی* اثر صدرالدین قونیوی (ف. ۶۷۳/ ۶۷۱ ق.)، در صفحه ۲۹ نیز آمده است. در کتاب *جنگ رباعی*، تدوین سید علی میرافضلی، به نام اوحدالدین کرمانی هم آمده است (نک. میرافضلی، ۱۳۹۴: ۳۸۹). در *جنگ رباعی*، میرافضلی رباعیات اوحدالدین کرمانی را براساس دست‌نویس مورخ ۷۲۱ ق. و مقابله آن با سفینه تبریز (با تاریخ کتابت ۷۲۱ ق.) تصحیح و چاپ کرده است.

۹-۳-۲ اوحدالدین کرمانی

در دیده دییده ام تویی بینایی در لفظ و عبارتم تویی گویایی
اندر قدمم راه تو می‌پیمایی چون جمله تویی مراچه می‌فرمایی
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۳)

رباعی یادشده که مأخذ مصحح برای درج آن در رباعیات ابوالوفای خوارزمی، شرح *فصوصالحکم حسین*

خوارزمی صفحه ۳۹۴ است، قبل از ابوالوفا در رباعیات اوحدالدین کرمانی (ف. ۶۳۵ ق.). با اندکی تغییر در ضبط آمده است:

در دیده دییده ام تویی بینایی	در لفظ و عبارتم تویی مبنایی
در هر قدمم راه تو می‌بنمایی	ای من تو شده تو من چه می‌فرمایی

(کرمانی، ۱۳۸۰: ۱۰۸)

۱۰-۳-۲ اوحدالدین کرمانی

یاری دارم که جسم و جان صورت اوست	چه جسم و چه جان هر دو جهان صورت اوست
هر معنی خوب و صورت پاکیزه	کاندر نظر تو آید آن صورت اوست

(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۱۰۰)

منبع مصحح برای رباعی یادشده، شرح فصوص‌الحکم خوارزمی (۱۳۸۵: ۳۳۴ و ۵۰۵) است. این رباعی با کمی تفاوت ضبط در دیوان رباعیات اوحدالدین کرمانی (ف. ۶۳۵ ق.) دیده می‌شود:

یاری دارم که جسم و جان صورت اوست	چه جان و چه دل جمله جهان صورت اوست
هر معنی خوب صورت پاکیزه	کاندر نظر تو آید آن صورت اوست

(کرمانی، ۱۳۸۰: ۲۳۳)

همچنین در کتاب مشارق الدراری از سعیدالدین فرغانی (ف. ۷۰۰ ق.) که شرحی است بر قصیده تائیه ابن‌فارض، این رباعی آمده است (نک. فرغانی، ۱۳۵۷: ۳۲۴). همچنین در جنگ رباعی هم به نام اوحدالدین کرمانی ثبت شده است (نک. میرافضلی، ۱۳۹۴: ۴۱۸).

۱۱-۳-۲ اوحدالدین کرمانی

روزت بسـتودم و نمی‌دانستم	شب با تو غنودم و نمی‌دانستم
ای دوست تو را از این و آن می‌جستم	خود جمله تو بودم و نمی‌دانستم

(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۵)

مصحح با استناد به شرح فصوص‌الحکم حسین خوارزمی (۱۳۸۵: ۱۹۴) رباعی مذکور را از رباعیات ابوالوفای خوارزمی دانسته است. این رباعی با کمی تفاوت در ضبط مصرع سوم در رباعیات اوحدالدین کرمانی دیده می‌شود:

روزت بسـتودم و نمی‌دانستم	شب با تو غنودم و نمی‌دانستم
ظن برده بدم به من که من باشم	من جمله تو بودم و نمی‌دانستم

(کرمانی، ۱۳۸۰: ۱۱۹)

نیز در جنگ رباعی هم به نام اوحدالدین کرمانی ضبط شده است (نک. میرافضلی، ۱۳۹۴: ۳۸۴). همچنین رباعی مذکور در رساله تبصرة المبتدی و تذکرة المنتهی از صدرالدین قونیوی (۱۳۸۱: ۱۲۸) هم دیده می‌شود. جامی در اشعة اللمعات خود برای شاهد بحث، آن را به کار برده است (نک. جامی، ۱۳۵۲: ۱۴۶). تاریخ نسخه اساس مصحح محترم رباعیات اوحدالدین کرمانی - احمد ابومحیوب - ۷۰۶ ق. است که با زمان

حیات شاعر فاصله زمانی زیادی ندارد؛ بنابراین منبع معتبری برای تصحیح و استخراج رباعیات او حدالدین کرمانی است. همچنین رباعی پیشتر ذکر شده در لمعات عراقی (۱۳۸۶: ۵۲۷) هم عیناً آمده است.

۱۲-۳-۲ عطار نیشابوری

یک چند به علم و عقل در کار شدم گفتم که مگر واقف اسرار شدم
هم عقل عقیده بود و هم علم حجاب چون دانستم ز هر دو بیزار شدم
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۱۰۰)

مأخذ مصحح برای رباعی مذکور شرح فصوص الحکم حسین خوارزمی (۱۳۸۵: ۱۸۴) است. عطار نیشابوری این رباعی را با کمی تفاوت در ضبط آورده است:

یک چند به عقل و علم در کار شدیم گفتیم مگر واقف اسرار شدیم
هم عقل عقیده بود و هم علم حجاب دانسته چو شد، ز هر دو بیزار شدیم
برای مأخذ این رباعی بنگرید به کانال تلگرامی «چهار خطی» (رباعی فارسی به روایت سید علی میرافضلی)، ذیل یادداشت «۱۵ رباعی نویافته از عطار نیشابوری». منبع میرافضلی برای رباعی ذکر شده، جنگ خطی شماره ۵۹۷۶ کتابخانه مجلس شورای اسلامی است که متعلق به قرن یازدهم است. این رباعی در مختارنامه عطار نیشابوری، به تصحیح شفیع کدکنی نیامده است.

۱۳-۳-۲ نجم رازی

* شمع از لسی دل منت پروانه جان همه عالمی، مرا جانانه
از شور سر زلف چو زنجیر تو خاست دیوانگی دل من دیوانه
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۶)

مأخذ مصحح برای رباعی ذکر شده، شرح فصوص الحکم حسین خوارزمی (۱۳۸۵: ۷۹۴) است. این رباعی در مرصاد العباد (رازی، ۱۳۷۷: ۴۹) عیناً دیده می‌شود و سابقه آن به اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم می‌رسد. دلیل ورود آن به رباعیات ابوالوفای خوارزمی این است که چون هم نجم رازی و هم ابوالوفای خوارزمی از سلسله کبرویه هستند، این رباعی در بین اعضای این سلسله خوانده می‌شده و دست‌به‌دست می‌شده است.

۱۴-۳-۲ نجم رازی

آن را که دل از عشق پر آتش باشد هر قصه که گوید همه دلکش باشد
تو قصه عاشقان همی کم شنوی بشنو بشنو که قصه‌شان خوش باشد
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۸۸)

مأخذ مصحح برای رباعی مذکور جوهر الاسرار خوارزمی (۱۳۹۸: ۳۹۳) است. قدیم‌ترین متنی که این رباعی در آن آمده، صفحه نخست مرصاد العباد نجم رازی (تألیف ۶۱۸ ق.) است. تاریخ کتابت نسخه اساس مصحح مرصاد العباد، سال ۶۸۴ ق. است یعنی سی سال پس از زمان درگذشت مؤلف کتاب. تاریخ سایر نسخ استفاده شده در تصحیح مرصاد العباد از میانه قرن هشتم فراتر نرفته است؛ بنابراین ممکن نیست رباعی مذکور از ابوالوفای خوارزمی باشد و بر اثر کم‌دقتی و دانش اندک کاتبان به رباعیات ابوالوفا وارد شده است؛ زیرا ابوالوفای خوارزمی

از مشایخ سلسله کبرویه به شمار می‌رود و نجم رازی نیز شاگرد نجم‌الدین کبری (مؤسس طریقت کبرویه) است؛ این رباعی نجم رازی در کتابت رباعی‌های این سلسله، وارد رباعیات ابوالوفای خوارزمی شده است. همچنین رباعی مذکور، با اندک تفاوت در ضبط مصرع نخست، به‌اشتباه در عصر صفوی وارد دیوان شیخ بهایی (ف. ۱۰۳۱ ق.) هم شده است:

او را که دل از عشق مشوش باشد هر قصه که گوید همه دلکش باشد
تو قصه عاشقان همی کم شنوی بشنو بشنوکه قصه‌شان خوش باشد
(بهایی، ۱۳۸۳: ۱۳۷)

۲-۳-۱۵ نامعلوم (از کتاب هزار حکایت صوفیان)

هرچند جفا کنی وفا داریمت گر بگریزی به لطف بازآریمت
ور نیز تو آزار دل ما طلبی ما چون تو نباشیم و نیازیمت
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۹)

در کتاب هزار حکایت صوفیان از مؤلفی نامعلوم - که مصحح آن را از روی دست‌نوشته مورخ ۶۷۳ ق. تصحیح و چاپ کرده است - رباعی مذکور با کمی تغییر در ضبط دیده می‌شود؛ بنابراین قطعا سروده ابوالوفای خوارزمی نیست:

هرچند جفا کنی وفا داریمت پس گر بدوی به لطف بازآریمت
ور نیز تو آزار دل ما طلبی ما چون تو نباشیم و نیازیمت
(نامعلوم، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۶۰)

۲-۳-۱۶ عراقی

ای دوست ترا به هر مکان می‌جستم هر دم خبرت از این و آن می‌جستم
دیدم به تو خویش را تو خود من بودی خجلت زده ام کز تونشان می‌جستم
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۸۹)

مأخذ مصحح برای رباعی بالا، شرح فصوص‌الحکم حسین خوارزمی (۱۳۸۵: ۱۹۵) و جواهر‌الأسرار (همان، ۱۳۹۸: ۱۸۳) است. این رباعی عینا در همه چاپ‌های کلیات عراقی از جمله چاپ نسرين محتشم در لمعه بیست و پنجم (عراقی، ۱۳۸۶: ۵۲۱) هم آمده است. ضبط آن با اندکی تفاوت در چاپ سعید نفیسی به قرار زیر است:

ای دوست تو را به هر مکان می‌جستم دایم خبرت ز این و آن می‌جستم
دیدم به تو خویش را تو خود من بودی خجلت زده‌ام کز تو نشان می‌جستم
(عراقی، ۱۳۷۲: ۴۰۵)

۲-۳-۱۷ صابن‌الدین ترکه اصفهانی

تا در طلب حال مخیل بودم پنداشتم آخرم خود اول بودم
گفتم که مگر عاشق و معشوق دواند این هر دو یکی بود من احول بودم
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۹۱)

مصحح محترم با استناد به شرح فصوص الحکم حسین خوارزمی (۱۳۸۵: ۵۶۱) رباعی بالا را از رباعیات ابوالوفای خوارزمی دانسته و آن را وارد رباعیات شاعر کرده است. این رباعی عیناً در کتاب شرح نظم الدر صابین الدین علی ترکه اصفهانی (ترکه اصفهانی، ۱۳۸۴: ۱۴۸) هم آمده است که شرحی بر قصیده تائیه ابن فارض مصری (ف. ۶۳۲ ق.) است. ترکه اصفهانی (۷۷۰-۸۳۵ ق.) معاصر ابوالوفای خوارزمی است.

۲-۴ غلطها و کاستی‌های ضبط رباعیات (رباعیات اصلی)

۱-۴-۲

چون مادر تو حامله بار تو بود بی کوشش تو خدا نگهدار تو بود
آن دم که قلم نوشت احوال تو را آن دم نه تو بودی و نه احوال تو بود
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۴۰)

مأخذ مصحح برای رباعی ذکرشده، نسخه‌های «ن و م» است. پرواضح است که با این ضبط مصرع چهارم بدون قافیه است. در نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (در اختیار نگارنده)، ضبط رباعی در برگ شماره ۱۰۰ هم عین ضبط مصحح است. تاریخ رشیدی از میرزا محمد حیدر دو غلات (ف. ۹۵۷ ق.) یکی از منابع کهن نزدیک به زمان حیات ابوالوفای خوارزمی است که در بردارنده بخشی از رباعیات شاعر با ذکر نام اوست و در تصحیح رباعیاتش همانند یک منبع کمکی اهمیت دارد. رباعی یادشده در تاریخ رشیدی به صورت زیر ضبط شده که صحیح‌تر است و در مصرع چهارم قافیه دارد؛ نیز ناظر به تکرار کلمه «آثار» در مصرع سوم و چهارم است:

چون مادر تو حامله بار تو بود بی مذت تو خدا نگهدار تو بود
آن دم که قلم نوشت آثار تو را آن دم نه تو بودی و نه آثار تو بود
(حیدر میرزا دوغلات، ۱۳۸۳: ۵۸۷)

۲-۴-۲

خـرم آن دل کـه درد یـاری دارد نی داعیه ملـک و دیـاری دارد
با ذلـت و فقـر افتخـاری دارد وز شـاهی هر دو کـون عـاری دارد
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۴۲)

مأخذ مصحح برای این رباعی نسخه «ن» است. با این ضبط، که ضبط نسخه «مایل هروی» هم عین آن است، وزن مصرع نخست از وزن های متداول و متعارف در سرودن رباعی نیست. بیت اول این رباعی در تاریخ رشیدی به صورت زیر آمده که از نظر وزن عروضی صحیح هم همین است:

خـرم دل آنکـه درد یـاری دارد نی داعیه ملـک و دیـاری دارد
(حیدر میرزا دوغلات، ۱۳۸۳: ۵۸۶)

۳-۴-۲

گفتم به خداوند جهان یا ذوالمن تا کی بود این محنت و جان کندن من
گفتا تو چو قدر رنج ما شناسی تا جان داری همیشه جانی می کن

(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۵۸)

مأخذ مصحح برای رباعی ذکرشده، *جواهرالأسرار* حسین خوارزمی (۱۳۹۸: ۸۲) است. در *جواهرالأسرار* در ضبط مصرع اول رباعی مذکور به جای «ذوالمن»، «ذالمن» آمده که طبق قواعد نحو زبان عربی «ذالمن» صحیح است.

۲-۴-۴

یک بیت ز گفته‌های آن شاه مرا بهتر ز هزار روضه و باغ مرا
آن شاه که صد سال ز میلادم پیش گفته‌ست مرا که بوالوفای پیشتر
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۷۰)

مأخذ مصحح برای رباعی ذکرشده، *جواهرالأسرار* (خوارزمی، ۱۳۹۸: ۱۷) و *ینبوع‌الأسرار* (همان، ۱۳۹۵: ۲۲۷) است. ضبط مصرع دوم به این صورت معیوب است و مصرع بدون قافیه است. ظاهراً مصحح «مرا» را برای مصرع اول و دوم ردیف انگاشته است. ضبط مصرع دوم، هم در *جواهرالأسرار* و هم در *ینبوع‌الأسرار*، «بهرتر ز هزار روضه و باغ و سرا» است که صحیح هم همین است.

۲-۵ یک رباعی دیگر از ابوالوفای خوارزمی

در *لغت‌نامهٔ دهخدا* ذیل ابوالوفای خوارزمی آمده است: «در پشت نسخهٔ خطی از لسان‌الغیب عطار این رباعی از او [ابوالوفای خوارزمی] دیده شد و ظاهراً به خط خود اوست:

از صورت نقش بگذر اسرار بجو میراث رسول و نقد اخیار بجو
در قصه و معرکه چه معجون گیری رو داروی درد را ز عطّار بجو
(دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل ابوالوفای خوارزمی)

رباعی مذکور در نسخهٔ مایل هروی و نیز نسخهٔ بهشتی شیرازی دیده نمی‌شود.

۲-۶ دو رباعی ابوالوفای خوارزمی در *نقدالنصوص* جامی

۱-۶-۲

اندر نظر کم ل ارباب فهوم خالق مشهود است و خلایق موهوم
واندر نظر طایفهٔ محجوبان خلق است که ظاهرست و خالق مکتوم
(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۱۵)

این رباعی ابوالوفای خوارزمی عیناً در *نقدالنصوص* (جامی، ۱۳۷۰: ۱۴۲) آمده است. ویلیام چیتیک در تعلیقات کتاب نوشته است: «از سبک این رباعی برمی‌آید که از خود جامی است» (همان: ۳۴۲). چیتیک برای مأخذ این رباعی به کتاب‌های شرح رباعیات و *لوايح* جامی ارجاع داده است؛ اما رباعی مذکور در دو کتاب ذکرشده دیده نمی‌شود. همچنین در *دیوان* و *لوامع* جامی هم دیده نشد.

۲-۶-۲

ما از حق و حق نیز زما نیست جدا بنگر همه در خدا و در جمله خدا
بل هرچه ببینی همه خلق است نه حق لا بل همه حق نه خلق بیند بینا

(خوارزمی، ۱۳۹۵: ۵۹)

این رباعی ابوالوفای خوارزمی در *تقدّم النصوص* (جامی، ۱۳۷۰: ۱۴۳) آمده است. چیتیک در تعلیقات کتاب درباره این رباعی نوشته است: «این رباعی به سبک جامی است» (همان: ۳۴۲)؛ اما این رباعی هم در آثار در دسترس جامی دیده نشد. یک نسخه خطی از رباعیات ابوالوفای خوارزمی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۳۸۲۳ نگهداری می‌شود که تصویری از آن نسخه در اختیار نگارنده این سطور است. این نسخه دربرگیرنده ۱۰۵ رباعی است که در مقایسه با نسخه مایل هروی (با ۲۴۶ رباعی) و نسخه بهشتی شیرازی (با ۳۲۳ رباعی)، منتخبی از رباعیات شاعر به نظر می‌رسد. همه رباعیات مضبوط در نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی، در نسخ چاپی مایل هروی و بهشتی شیرازی نیز آمده است.

۲-۷ غلط‌های چاپی ضبط رباعیات

صفحه / سطر	غلط	صحیح
۱۳/۳	گفتا چه دل و جان	گفتا چه دل و چه جان
۳/۳۷	میان این چندین	میان این چندین
۱۲/۴۲	خلق است حق و جمله خلق و همه حق	خلق است و حق است و جمله خلق و همه حق
۱۵/۴۸	دست بر دهان خویش نبود	دست بر دهان خوش نبود
۱۸/۵۴	در راه خدای که	در راه خدای کی
۸/۵۸	کس را به اشارت	کس را به اشارات
۸/۶۳	ز تقیید و ز اطلاق برست	ز تقیید و ز اطلاق بریست
۱۵/۶۸	هم صحبت جان	هم صحت جان
۲۱/۹۳	راه تویی پیمایی	راه تو می پیمایی
۱۰/۹۹	ز علت ها بیرون	ز علت بیرون

۳- نتیجه گیری

رباعیات ابوالوفای خوارزمی به علت کم‌دقتی و دانش اندک کاتبان و نیز سهوهای آشکار مصحح محترم در تشخیص درست قالب اشعار و همچنین راهیابی اشعار حدود بیست شاعر دیگر در آن، به بازبینی و ویرایش و تصحیح دوباره نیاز دارد؛ در نتیجه تصحیح دوباره، اشعار شاعران دیگر از پیکره رباعیات خارج می‌شود و اشعاری که قالب رباعی ندارند، از رباعیات ممتاز خواهد شد. اشعار شاعران و عارفان راه‌یافته در رباعیات ابوالوفای خوارزمی، مربوط به شاعران و عارفان قرن‌های دوم تا نهم است. علل بروز این تخلیط‌ها و غلط‌ها عبارت است از: در دسترس نبودن نسخ خطی کامل، تاریخ‌دار و نزدیک به زمان حیات شاعر؛ کم‌دقتی و دانش کم نساخ رباعیات شاعر؛ پای‌بندی و تقید بیش از حد مصحح به نسخه‌های خطی استفاده‌شده‌اش؛ ردیابی نکردن رباعیات سرگردان در سایر متون معتبر ادبی و تاریخی و پذیرش غلط آنها مبنی بر اینکه سروده قطعی ابوالوفای خوارزمی

است و وارد کردن آنها در مجموعه رباعیات شاعر. همچنین جست‌وجونکردن رباعیات منتسب به ابوالوفای خوارزمی در جنگ‌ها، سفینه‌ها و بیاض‌های خطی چاپ‌شده به صورت عکسی یا حروف‌چینی‌شده هم در بروز این اشتباهات بی‌تأثیر نیست. استخراج ناشیانه برخی رباعیات از آثار شاگرد شاعر (حسین خوارزمی)، مانند شرح *فصوص‌الحکم*، *ینوع‌الأسرار* و *جواهر‌الأسرار* و پذیرش آنها در رباعیات قطعی ابوالوفا نیز در بروز این سهوا اهمیت دارد. تا زمان پیداشدن رساله *کنز‌الجواهر / نثر الجواهر ابوالوفا* - که به شهادت بیشتر تذکره‌ها دربرگیرنده رباعیات شاعر است - می‌توان گفت نسخه تصحیح‌شده بهشتی شیرازی کامل نیست. همچنین اختلاف ضبط‌های نسخه‌های مایل هروی، بهشتی شیرازی و نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی با یکدیگر مؤید این است که نسخه‌های دیگری از رباعیات شاعر در کتابخانه‌های دیگر وجود دارد که مصحح به آنها دسترسی نداشته است. بیشترین رباعیات واردشده شاعران دیگر در ضمن رباعیات ابوالوفا به ترتیب به رباعیات باباافضل کاشانی، نجم‌الدین رازی و اوحدالدین کرمانی مربوط است. مصحح می‌توانست در رباعیات مشکوک و رباعیات راه‌یافته شاعران دیگر در ضمن رباعیات ابوالوفای خوارزمی دقت و بررسی داشته باشد و در حاشیه صفحات یا تعلیقات پایان کتاب توضیحاتی درباره گوینده اصلی آنها ارائه دهد که متأسفانه این تدقیق و تأمل را به کار نبسته است. چاپ دقیق و درست رباعیات شاعر در بررسی سیر تاریخی رباعی فارسی، برای نمونه‌ای از رباعیات اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم، می‌تواند در تحقیقات ادبی یاریگر پژوهشگران باشد. تأثر فکری ابوالوفای خوارزمی از منظومه اندیشه ابن‌عربی و اشتراک او با ابن‌عربی در تفکر وحدت وجود سبب شده است تا عمدتاً رباعیات شاعرانی در رباعیات ابوالوفا وارد شود که یا از نظر اندیشه نزدیک و دنباله‌رو افکار ابن‌عربی بوده‌اند و یا نزدیک به عصر زندگی ابن‌عربی می‌زیسته‌اند.

پی‌نوشت

۱. درباب انتساب غلط دیوان حسین خوارزمی به حلاج نک. مایل هروی، ۱۳۶۹: ۲۸۷ و توحیدیان و هوشیاری، ۱۳۸۸: ۵۷. حلاج ظاهراً به زبان فارسی شعر نسروده است؛ اما اشعاری به زبان عربی دارد (نک. میرآخوری، ۱۳۸۶: ۲۴۵).

منابع

۱. امیرعلیشیر نوایی (۱۳۶۳). *تذکره مجالس الثنائس*، تصحیح علی‌اصغر حکمت، تهران: منوچهری.
۲. برقی، علی‌اکبر (۱۳۸۴). *راهنمای دانشوران*، ج ۲، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳. ترکه اصفهانی، صاین‌الدین (۱۳۸۴). *شرح نظم‌الدر*، تصحیح اکرم جودی نعمتی، تهران: میراث مکتوب.
۴. توحیدیان، رجب؛ هوشیاری، بهمن (۱۳۸۸). «تأثیرپذیری کمال‌الدین حسین خوارزمی از خاقانی و خصایص سبکی وی»، *بهار/دب*، دوره ۲، شماره ۴ (پی‌درپی ۶)، ۷۵-۵۷.
۵. توسلی، منوچهر؛ طغانی، زکریا (۱۳۹۷). «جلوه عشق در رباعیات ابوالوفا خوارزمی»، دانشگاه پیام نور مرکز تربت حیدریه، سومین همایش ملی زبان، ادبیات و بازشناسی مشاهیر و مفاخر، ۱-۱۱.
۶. توسلی، منوچهر (۱۳۹۸). «بررسی مفهوم درد در رباعیات خواجه ابوالوفا خوارزمی»، تهران، پنجمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه زبان و ادبیات ایران، ۸-۱.

۷. جامی، نورالدین عبدالرحمن (تاریخ مقدمه ۱۳۵۲). *اشعة اللمعات*، تصحیح حامد ربانی، تهران: گنجینه.
۸. _____ (۱۳۶۰). *شرح رباعیات*، تهران: منوچهری.
۹. _____ (۱۳۷۰). *نقدالنصوص فی شرح نقش الفصوص*، تصحیح ویلیام چیتیک، مقدمه جلال الدین آشتیانی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۰. _____ (۱۳۸۲). *نفحات الأنس من حضرات القدس*، تصحیح محمود عابدی، تهران: اطلاعات، چاپ چهارم.
۱۱. حسینی، فضل الله بن حامد (۲۵۳۵). *رساله النفسیه*، تصحیح اسماعیل واعظ جوادی، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۱۲. خوارزمی، ابوالوفا (۱۳۹۵). *رباعیات خواجه ابوالوفای خوارزمی* (پیرفرشته)، تصحیح و شرح سید احمد بهشتی شیرازی، تهران: روزنه.
۱۳. _____ [بی تا]، *رباعیات ابوالوفای خوارزمی*، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۳۸۲۳، در اختیار نگارنده.
۱۴. خوارزمی، تاج الدین حسین (۱۳۴۳). *دیوان* (به اشتباه به نام دیوان حلاج)، با مقدمه ولی الله یوسفیه، تهران: سنایی.
۱۵. _____ (۱۳۸۵). *شرح فصوص الحکم*، تصحیح نجیب مایل هروی، تهران: مولی، چاپ چهارم.
۱۶. _____ (۱۳۹۵). *ینبوع الأسرار فی نصائح الأبرار*، تصحیح مهدی درخشان، تهران: دانشگاه تهران، چاپ سوم.
۱۷. _____ (۱۳۹۸). *جواهر الأسرار و زواهر الأنوار*، ج ۴، تصحیح محمدجواد شریعت، تهران: اساطیر، چاپ دوم.
۱۸. خواندمیر، غیاث الدین (۱۳۶۲). *حبیب السیر*، تصحیح محمد دبیرسیاقی، ج ۴، تهران: خیام، چاپ سوم.
۱۹. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت نامه*، تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم.
۲۰. ذباح، محمود (۱۳۹۳). *شاه سنجان* (شرح احوال و مجموعه رباعیات به دست آمده رکن الدین محمود سنجابی)، تهران: آرنا.
۲۱. رازی، امین احمد (۱۳۸۹). *تذکره هفت اقلیم*، تصحیح محمدرضا طاهری (حسرت)، ج ۲، تهران: سروش، چاپ دوم.
۲۲. رازی، نجم الدین (۱۳۷۷). *مرصادالعباد*، تصحیح محمدامین ریاحی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ هفتم.
۲۳. _____ (۱۳۸۶). *مرعوزات اسدی*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن، چاپ سوم.
۲۴. سنایی غزنوی، ابوالمجد [بی تا]. *دیوان*، تصحیح مدرس رضوی، تهران: سنایی، چاپ چهارم.
۲۵. _____ (۱۳۹۶). *دیوان*، تصحیح مظاهر مصفا، تهران: زوار، چاپ دوم.
۲۶. شاه نعمت الله ولی، نورالدین (۱۳۷۴). *کلیات*، تصحیح جواد نوربخش، تهران: جواد نوربخش، چاپ نهم.
۲۷. شمس، محمدجواد (۱۳۹۹). «ابوالوفا خوارزمی»، *دایرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۶، مدخل ابوالوفای خوارزمی.
۲۸. شیخ بهایی، محمد بن حسین (۱۳۸۳). *کلیات*، با مقدمه سعید نفیسی، تهران: چکامه، چاپ پنجم.
۲۹. صفا، ذبیح الله (۱۳۶۸). *تاریخ ادبیات در ایران*، ج ۴، تهران: فردوس، چاپ هشتم.
۳۰. طهرانی، آقابزرگ (۱۳۰۴ ق.). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، مجلدات ۹ و ۲۱، قم: اسماعیلیان.

۳۱. عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۷۴). *دیوان*، تصحیح تقی تفضلی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ هشتم.
۳۲. _____ (۱۳۹۲). *دیوان*، تصحیح مهدی مدائنی و مهران افشاری، تهران: چرخ.
۳۳. عراقی، فخرالدین (۱۳۸۶). *کلیات*، تصحیح نسرین محتشم، تهران: زوار، چاپ سوم.
۳۴. _____ (۱۳۷۲). *کلیات*، تصحیح سعید نفیسی، تهران: سنایی، چاپ هفتم.
۳۵. فرغانی، سعیدالدین (۱۳۹۳). *مشارق الدراری*، تصحیح جلال‌الدین آشتیانی، قم: بوستان کتاب، چاپ چهارم.
۳۶. قونیوی، صدرالدین (۱۳۸۱). *تبصره المبتدی و تذکره المنتهی*، تصحیح نجفقلی حبیبی، قم: بخشایش.
۳۷. کاشانی، بابا افضل (۱۳۶۳). *دیوان و رساله المفید للمستفید*، تصحیح مصطفی فیضی و دیگران، تهران: زوار.
۳۸. _____ (۱۳۶۶). *مصنفات*، تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران: خوارزمی، چاپ دوم.
۳۹. کرمانی، اوحدالدین (۱۳۸۰). *دیوان رباعیات*، تصحیح احمد ابومحیوب، تهران: سروش، چاپ دوم.
۴۰. گازرگاهی، کمال‌الدین حسین (۱۳۷۵). *مجالس العشاق*، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: زرین.
۴۱. گویاموی، قدرت‌اله (۱۳۸۷). *تذکره نتایج الافکار*، تصحیح یوسف‌بیگ باباپور، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
۴۲. مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). *در شبستان عرفان*، تهران: گفتار.
۴۳. محمد بن منور (۱۳۶۶). *اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.
۴۴. مدبری، محمود (۱۳۶۱). *رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری*، تهران: زوار.
۴۵. معصوم علیشاه شیرازی، محمد (۱۳۸۲). *طرائق الحقائق*، تصحیح محمدجعفر محجوب، ج ۲، تهران: سنایی، چاپ دوم.
۴۶. میبیدی، رشیدالدین (۲۵۳۷). *کشف الأسرار و عده الأبرار*، تصحیح علی‌اصغر حکمت، ج ۱، تهران: امیرکبیر، چاپ سوم.
۴۷. میرآخوری، قاسم (۱۳۸۶). *مجموعه آثار حلاج*، تهران: شفیعی.
۴۸. میرافضلی، سید علی (۱۳۹۴). *جنگ رباعی*، تهران: سخن.
۴۹. _____ «۱۵ رباعی نویافته از عطار نیشابوری»، *کانال تلگرامی چهار خطی*، رباعی فارسی به روایت سید علی میرافضلی، تاریخ آخرین مراجعه: تیرماه ۱۴۰۰.
۵۰. نامعلوم (۱۳۸۹). *هزار حکایت صوفیان*، تصحیح حامد خاتمی پور، تهران: سخن.
۵۱. نفیسی، سعید (۱۳۳۴). *تاریخ مقدمه*. *سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر*، تهران: سنایی.
۵۲. _____ (۱۳۶۳). *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی*، ج ۲، تهران: فروغی، چاپ دوم.
۵۳. هدایت، رضاقلی خان (۱۳۴۴). *تذکره ریاض‌العارفین*، به کوشش مهرعلی گرگانی، تهران: محمودی.
۵۴. همدانی، عین‌القضات (۱۳۷۷ الف). *تمهیدات*، تصحیح عقیف عسیران، تهران: منوچهری، چاپ پنجم.
۵۵. _____ (۱۳۷۷ ب). *نامه‌ها*، تصحیح علینقی منزوی، ج ۱، تهران: اساطیر.

تصویر صفحه نخست رباعیات ابوالوفا خوارزمی، نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۱۳۸۲۳

تصویر صفحه آخر رباعیات ابوالوفا خوارزمی، نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۱۳۸۲۳